

تبیین اصول ارتباط و تعامل سازنده در خانواده متعالی بر اساس مبانی دینی و روان‌شناختی

الهه معتمدی^۱

چکیده

خانواده متعالی به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین نهادهای اجتماعی در فرهنگ اسلامی، بر پایه اصول و آموزه‌های نقلی و عقلی استوار است و روابط میان اعضای آن بر اساس استانداردهای والای اسلامی تنظیم می‌شود. این نوع خانواده با تأکید بر رعایت حقوق متقابل افراد و ایجاد فضایی سرشار از احترام و همدلی، بستری مناسب برای تربیت انسان‌هایی شایسته، متعهد و تأثیرگذار فراهم می‌کند که در نهایت به تحقق جامعه‌ای آرمانی و همسو با ارزش‌های اسلامی منجر می‌شود. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که خانواده متعالی، خانواده‌ای است که در آن مهارت‌های ارتباطی به‌صورت هدفمند و مؤثر پرورش یافته‌اند. این مهارت‌ها شامل برقراری ارتباط مؤثر و معنادار میان اعضای خانواده، تقویت حس مسئولیت‌پذیری، مدیریت و حل تعارضات به شیوه‌ای سازنده و عقلانی، ارتقای رشد معنوی و اخلاقی افراد، و ایجاد تعاملات مثبت و پویا است. این ویژگی‌ها نه تنها به سلامت روان و رشد همه‌جانبه اعضای خانواده کمک می‌کند، بلکه تأثیر عمیقی بر تقویت انسجام اجتماعی و پیشرفت جامعه اسلامی دارد. این مطالعه با استفاده از روش تحقیق کتابخانه‌ای و با بررسی منابع معتبر و تحلیل محتوای آن‌ها انجام شده است و تلاش دارد تا با تبیین ویژگی‌های خانواده متعالی، راهکارهایی برای تقویت این نهاد حیاتی ارائه دهد.

کلمات کلیدی: خانواده متعالی، مهارت‌های ارتباطی، تعاملات سازنده، رشد معنوی، الگوی اسلامی، سلامت روان، جامعه آرمانی

۱- طلبه سطح سوم، مدرسه علمیه ریحانه النبی (سلام الله علیها)، سال تحصیلی ۱۴۰۴

خانواده، به عنوان یکی از نعمت‌های بی‌بدیل الهی، نهادی مقدس است که خداوند با خلقت همسر و فرزندان از جنس بشر، بستری برای رشد، آرامش و تکامل انسان فراهم آورده است تا در پرتو ایمان به پروردگار و پایبندی به ارزش‌های الهی، از کفر به نعمت‌های الهی دور بمانند. خانواده‌های متعالی، که بر اساس اندیشه توحیدی و دستورات اسلامی شکل می‌گیرند، با پایبندی به اصول اخلاقی و معنوی، روابطی سالم و پویا میان اعضای خود برقرار می‌کنند. در مقابل، خانواده‌هایی که از این اصول فاصله گرفته و یگانگی پروردگار را در اعتقادات، اخلاق و رفتار خود نادیده می‌گیرند، از مسیر تعالی منحرف می‌شوند.

خانواده به عنوان بنیادی‌ترین واحد اجتماعی، نقشی بی‌همتا در سلامت و پایداری جامعه ایفا می‌کند. سلامت جامعه در گرو سلامت خانواده است و دین مبین اسلام با تأکید بر اهمیت تشکیل خانواده، آن را کانونی برای تربیت انسان‌های صالح و تحقق جامعه آرمانی معرفی کرده است. از این‌رو، زن و شوهر به عنوان بانیان این نهاد مقدس، موظفاند با همان انگیزه‌ای که به تشکیل خانواده اقدام کرده‌اند، برای تحکیم و تعالی آن تلاش کنند تا وحدت، پویایی و قداست این نهاد تا پایان حفظ شود و شاهد تربیت فرزندان صالح و متعهد باشند.

تعالی خانواده به معنای توجه به ابعاد حقیقی وجود انسان و فراهم‌سازی زمینه‌های رشد معنوی، اخلاقی و اجتماعی اوست. برای دستیابی به این هدف ارزشمند، شناخت دقیق ویژگی‌های خانواده متعالی بر اساس الگوی اسلامی ضروری است. متأسفانه، در دنیای معاصر، نظام مقدس خانواده تحت تأثیر فرهنگ مادی‌گرایانه غرب و هجوم رسانه‌های معاند، با چالش‌های جدی مواجه شده است. این امر ضرورت توجه به عوامل اخلاقی، عاطفی و تقویت مهارت‌های ارتباطی و همدلی در خانواده را بیش از پیش آشکار می‌سازد تا با ایجاد خانواده‌هایی سالم و پویا، به سوی جامعه‌ای بهتر گام برداریم.

پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای، به بررسی این پرسش اساسی می‌پردازد که شاخصه‌های فرهنگی خانواده متعالی در اسلام کدام‌اند؟ نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که ملاک برتری خانواده متعالی، برخورداری از فضیلت‌ها و ارزش‌های اسلامی است که در قرآن کریم و روایات معصومین (ع) به عنوان منابعی غنی برای شناسایی ویژگی‌های این خانواده معرفی شده‌اند. آگاهی از این ویژگی‌ها و الگوگیری از خانواده‌های متعالی، اخلاق انسانی را در کانون خانواده تقویت کرده و نگاهی الهی به این نهاد مقدس می‌بخشد، که نتیجه آن آرامش و انسجام در خانواده است. کارکردهای منحصر به فرد خانواده، از جمله تربیت فرزندان صالح و ایجاد فضایی برای رشد معنوی، آن را به بنیادی مقدس و ازدواج را به پیمانی الهی تبدیل کرده است.

روابط در خانواده متعالی باید بر پایه اصول اخلاقی استوار باشد، اعم از روابط میان والدین، والدین با فرزندان، و هر یک از اعضای خانواده به صورت جداگانه. دین اسلام با ارائه دستورالعمل‌های جامع در آیات و روایات، راهکارهایی برای بهبود این روابط ارائه کرده است. در شرایط کنونی که جهانی‌سازی و نفوذ فرهنگ مادی‌گرایانه، خانواده‌ها را با تهدیدات فرهنگی مواجه ساخته، تقویت عوامل اخلاقی و عاطفی و ایجاد ارتباط مؤثر و همدلانه میان اعضای خانواده بیش از پیش ضروری به نظر می‌رسد. این امر نه تنها به بهبود کیفیت زندگی خانوادگی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز ساخت جامعه‌ای سالم و پویا خواهد بود.

در این حوزه، پژوهش‌های متعددی انجام شده است، از جمله مقاله «اصول و شاخصه‌های سبک زندگی قرآنی» اثر حمیدرضا فاضلی، مقاله «اهمیت مدیریت خانواده در اسلام» نوشته آرزو خرم‌منش، و کتاب‌های «خانواده متعالی» از ولایت‌الله درویشی و «شاخصه‌های فرهنگی خانواده متعالی در اسلام» اثر کلثوم رجبی. با این حال، پژوهش حاضر با تمرکز بر اهمیت تشکیل خانواده و جایگاه آن در قرآن و روایات، به معرفی الگوهای ارتباط و تعامل مؤثر در خانواده متعالی پرداخته و به دنبال توضیح معارفی از قبیل: خانواده متعالی، ویژگی‌های یک خانواده متعالی، نحوه ارتباط و تعامل در این خانواده و شاخصه‌های ارتباط مؤثر در خانواده متعالی و وظایف هر یک از اعضای خانواده برای بهبود روابط در این نهاد مقدس می‌پردازد. هدف این پژوهش، ارائه الگویی کاربردی برای تحکیم روابط خانوادگی و تقویت سلامت و تعالی خانواده بر اساس آموزه‌های اسلامی است.

۲. مفهوم شناسی

خانواده متعالی: اصطلاح «خانواده متعالی» یک مفهوم ترکیبی است که در منابع اصطلاح‌نامه‌ای و لغت‌نامه‌های فارسی، به‌ویژه در زمینه‌های روانشناسی خانواده، جامعه‌شناسی و مطالعات اسلامی، به کار رفته است. این اصطلاح از ترکیب «خانواده» (به معنای واحد اجتماعی-عاطفی) و «متعالی» (به معنای والا، برتر و فراتر از سطح مادی) تشکیل شده و اغلب در چارچوب فرهنگی-دینی ایران، به خانواده‌ای اشاره دارد که بر پایه ارزش‌های معنوی، اخلاقی و رشد جمعی بنا نهاده شده است.

تعاملات سازنده: به مجموعه‌ای از کنش‌ها و واکنش‌های متقابل میان افراد، گروه‌ها یا سیستم‌ها اطلاق می‌شود که هدف آن‌ها ایجاد ارزش افزوده، حل مسئله، یادگیری مشترک یا پیشرفت جمعی است. این مفهوم ریشه در نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی، آموزش و مدیریت دارد و بر خلاف تعاملات مخرب (مانند منازعه یا رقابت منفی)، بر همکاری، احترام متقابل و نتیجه‌گیری مثبت تأکید می‌کند.

۳. اصول الگوی ارتباط و تعامل در خانواده متعالی

۱-۳. ارتباط مؤثر

ارتباط مؤثر در خانواده فقط یک تعریف دارد: ارتباطی که باعث رشد شخصیت، افزایش عزت‌نفس، مسوولیت‌پذیری، قدرت تصمیم‌گیری و مدیریت هیجانات در میان تمام اعضای آن گردد؛ همچنین ارتباط مؤثر در خانواده، به رشد و تعالی فردی اعضای خانواده کمک می‌کند؛ زیرا باعث می‌شود از یکدیگر حمایت کنند و به یکدیگر انگیزه دهند. نتیجه این کار ایجاد احساس ارزشمندی و اعتماد به نفس در اعضای خانواده است.

امام رضا علیه السلام در سخنی نورانی از قول رسول خداصل الله علیه وآله وسلم هم به حسن رفتار در خانواده توصیه کرده و هم از نوع رفتار ایشان با همسرشان خبر داده و می‌فرمایند: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَحْسَنُ النَّاسِ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ أَلَطْفُهُمْ بِأَهْلِهِ وَ أَنَا أَلَطَفُكُمْ بِأَهْلِي.

رسول خدا (ص) فرمودند: کسی که ایمانش برتر از دیگران است، اخلاقش نیکوتر و به خانواده اش مهربان‌تر است و من نسبت به خانواده خود، مهربان ترم.^۱

ایشان در فرمایش دیگری از قول رسول خدا (ص) می‌فرمایند: أَقْرَبَكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ^۲؛ نزدیک‌ترین شما به من در روز قیامت کسی است که خوش خلق‌تر و برای خانواده خود بهترین باشد؛ بنابراین، یکی از اصول اولیه که لازم است هر مسلمان به کار گیرد نحوه ارتباط موثر با خانواده برای شکل‌گیری خانواده متعالی است.

۲-۳. ویژگی‌های ارتباط موثر

۱-۲-۳. احترام و همدلی

همدلی نوع خاصی از توجه داشتن به دیدگاه دیگری است؛ به این معنا که «فرد از طریق ادراک واکنش‌های عاطفی دیگران، واکنش‌های عاطفی از خود نشان می‌دهد که به آن همدلی می‌گویند.» دانشمندان معتقدند، همدلی دو جزء شناختی و یک جزء عاطفی دارد. اجزای شناختی همدلی عبارتند از توانایی در شناسایی و نام‌گذاری حالات دیگران و توانایی در حدس زدن دیدگاه شخص دیگر. جزء عاطفی آن عبارت است از توانایی در نشان دادن پاسخ عاطفی مناسب به منظور برقراری روابط همدلانه

در قرآن کریم خداوند متعال می‌فرماید: وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً^۳

کلمه "مودت" تقریباً به معنای محبتی است که اثرش در مقام عمل ظاهر باشد، در نتیجه نسبت مودت به محبت نسبت خضوع است به خشوع، چون خضوع آن خشوعی را گویند که در مقام عمل اثرش هویدا شود، به خلاف خشوع که به معنای نوعی تأثیر نفسانی است، که از مشاهده عظمت و کبریایی در دل پدید می‌آید.

و "رحمت"، به معنای نوعی تأثیر نفسانی است، که از مشاهده محرومیت محرومی که کمالی را ندارد، و محتاج به رفع نقص است، در دل پدید می‌آید، و صاحب‌دل را وادار می‌کند به اینکه در مقام برآید و او را از محرومیت نجات داده و نقصش را رفع کند.^۴

یکی از روشن‌ترین جلوه‌گاه‌ها و موارد خودنمایی مودت و رحمت، جامعه کوچک خانواده است، چون زن و شوهر در محبت و مودت ملازم یکدیگرند.

امام صادق علیه‌السلام فرمودند:

مِنْ أَخْلَاقِ الْأَنْبِيَاءِ حُبُّ النِّسَاءِ؛ از ویژگی‌های اخلاق پیامبران، دوست داشتن زنان خویش بوده است.^۵

۱- عیون اخبار الرضا: ج ۲، ص ۳۸

۲- همان

۳- روم/آیه ۲۱

۴- تفسیر المیزان ج ۳ ص ۲۵۵

۱- مکارم الاخلاق، ص ۱۹۷؛ وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۲۱، باب استحباب حب النساء المحلات

الف) شناخت و آگاهی

فرد باید بتواند خود را به جای دیگران بگذارد، امور را از دیدگاه آنان ببیند و از خود بپرسد که اگر من به جای او و در شرایط او بودم چه احساسی داشتم؟ شرط لازم برای انجام چنین کاری خودآگاهی است. وقتی شخص ویژگی‌ها، موفقیت‌ها و شکست‌های خود را شناخت و آن‌ها را پذیرفت و به خود به عنوان یک «انسان‌ها ارزشمند» احترام گذاشت، آن‌گاه می‌تواند دیگران را با همان وضعیتی که هستند با تمام نقاط ضعف و قوت - شان بپذیرد و به آن‌ها احترام بگذارد.

ب) اعتماد متقابل

از دیگر شرایط لازم برای ایجاد همدلی بین افراد، اعتماد متقابل است، به عبارت دیگر اعتماد متقابل هنگامی به وجود می‌آید که طرفین درگیر در ارتباط، نسبت به همدیگر یک دلی، آسایش و امنیت خاطر داشته باشند و این اعتماد حاصل نمی‌شود مگر با شناخت تفاوت‌های فردی و احترام گذاردن به آن تفاوت‌های بین فردی و تأثیر آن در برقراری روابط همدلانه

ج) شناخت تفاوت‌ها

محققان بر این باورند که دو عامل اصلی تفاوت‌های بین فردی، در ابتدا تفاوت در ساختار ژنتیکی افراد و سپس تفاوت در محیط زندگی آنان است.

هر فرد ساختار ژنتیکی خاص خود را دارد و هر خانواده‌ای سبک، روش زندگی، روش تربیتی مخصوص به خود را داراست. مجموعه این عوامل از ما، فردی منحصر به فرد می‌سازد که در بعضی زمینه‌ها و یا بعضی ویژگی‌ها با دیگران متفاوت باشیم و یا بین ما شباهت وجود داشته باشد. و در تعاملات فردی خود به خوبی به تفاوت‌های عمیق فردی خود با انسان‌ها یا اختلافات با گروهی دیگر پی می‌بریم.^۲

نحوه نگرشی که ما نسبت به تفاوت‌های بین فردی داریم، بر چگونگی برخورد ما با دیگران اثر می‌گذارد. بعضی افراد معتقدند که تفاوت‌ها مانعی بزرگ بر سر راه روابط صمیمانه است و فکر می‌کنند در برقراری روابط نزدیک با دیگران باید افرادی را برگزینند که بیشترین شباهت‌ها را با او داشته باشند.

مسئله چنین باورهایی به فرد اجازه نمی‌دهد که با صبر و تحمل به احساسات و افکار دیگران توجه کند و دیگران را همان گونه که هستند ببیند و بپذیرد و دوست بدارد. شاید بتوان گفت بسیاری از رفتارهای نامناسبی که ما در جوامع مختلف شاهد آن هستیم، یعنی رفتارهایی همچون بی‌عدالتی‌ها، تبعیض‌ها، تحقیرها و تهدیدها و ... ناشی از همین باور غلط است. از سوی دیگر برخی از

۲- زینیگالیا کورادو و ریتسولاتی جاکوما (۱۳۸۹). آینه‌ها در مغز: چگونه ذهن ما در اعمال، هیجانات و عواطف دیگران شریک می‌شود؟ مترجمان: عبدالرحیم نجل رحیم، فرانسیس اندرسون و زهرا مرادی. تهران: نشر مرکز

۳- Bruening, L. (2016). Habits of a happy brain: Retrain your brain to boost your serotonin, dopamine, oxytocin and endorphin levels

ب) حمایت از تکالیف مدرسه: والدین باید در انجام تکالیف مدرسه به کودکان کمک کنند و آنها را راهنمایی کنند، بدون اینکه خودشان مستقیماً تکالیف را انجام دهند^۱.

۷- توجه به سلامت روانی و جسمانی

سلامت روانی و جسمانی کودکان تأثیر زیادی بر رفتار آنها دارد. والدین می‌توانند با توجه به نیازهای سلامت کودکان، رفتارهای آنها را بهبود بخشند.

الف) تغذیه سالم: ارائه رژیم غذایی سالم و متنوع که نیازهای تغذیه‌ای کودکان را برآورده کند.

ب) ورزش و فعالیت بدنی: تشویق کودکان به ورزش و فعالیتهای بدنی منظم که به بهبود خلق و خو و رفتارهای آن

۴-۲-۴. تأثیرات مثبت محیط خانوادگی بر رشد و تربیت کودکان

۱- ایجاد حس امنیت و اعتماد به نفس

الف) محبت و توجه: زمانی که کودکان در یک محیط محبت‌آمیز و توجه‌کننده رشد می‌کنند، احساس امنیت و اعتماد به نفس در آنها تقویت می‌شود. این احساسات بنیادی به کودکان کمک می‌کند تا در مواجهه با چالش‌های زندگی قوی و مثبت‌نگر باشند.

ب) پشتیبانی عاطفی: والدینی که به نیازهای عاطفی کودکان پاسخ می‌دهند و آنها را درک می‌کنند، پایه‌های محکمی برای رشد عاطفی سالم فرزندان خود فراهم می‌کنند^۲.

۲- تقویت مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی

تعاملات خانوادگی مثبت: تعاملات مثبت و محترمانه بین اعضای خانواده، مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی کودکان را تقویت می‌کند. کودکان یاد می‌گیرند که چگونه با دیگران به صورت موثر و محترمانه ارتباط برقرار کنند.

فعالیت‌های مشترک: انجام فعالیتهای خانوادگی مشترک مانند بازی‌ها، گفتگوهای خانوادگی و سفرها به کودکان کمک می‌کند تا همکاری و تعامل با دیگران را بیاموزند.

۱- درآمدی بر سبک زندگی اسلامی نوشته مجتبی فیضی شماره ۱۸۵ ص ۲۷ تا ۴۲

۲- تحکیم خانواده از نگاه قرآن وحید/قم/دارالحديث

الف) حمایت از تحصیلات: محیط خانوادگی که از تحصیلات حمایت می‌کند، به کودکان انگیزه می‌دهد تا در زمینه‌های تحصیلی پیشرفت کنند. والدینی که به تکالیف مدرسه کودکان توجه می‌کنند و آنها را تشویق به مطالعه می‌کنند، به موفقیت تحصیلی آنها کمک می‌کنند.

ب) فراهم کردن منابع آموزشی: والدینی که کتاب‌ها، ابزارهای آموزشی و فرصت‌های یادگیری را در اختیار کودکان قرار می‌دهند، به توسعه شناختی و فکری آنها کمک می‌کنند.

۴- پرورش اخلاق و ارزش‌های مثبت

الف) الگوهای رفتاری مثبت: والدینی که خود به عنوان الگوهای رفتاری مثبت عمل می‌کنند، به کودکان خود ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی مهمی را آموزش می‌دهند. این ارزش‌ها می‌توانند شامل صداقت، احترام به دیگران، مسئولیت‌پذیری و همدلی باشند.

ب) آموزش مستقیم: والدین می‌توانند با آموزش مستقیم ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی به کودکان، آنها را در تربیت رفتاری صحیح و مناسب یاری کنند. ها کمک می‌کند^۱.

۱- مهارت‌های گفتگو نوشته دون گابور/مترجم مهدی قراچه داغی/تهران پیک بهار/چاپ هفتم

در این پژوهش با استناد به آیات قرآن و روایات معصومین علیهم السلام و تحلیل های روانشناختی مولفه هایی به عنوان الگوهای ارتباط در خانواده متعالی بیان شد که برای نیل به اهداف تعالی خانواده باید علم و هنر هماهنگی کوشش ها و مساعی اعضای خانواده به کار گرفته شود؛ چون خانواده به عنوان مهمترین نهاد اثرگذار در جامعه محسوب می شود که سبب رشد، تعادل و پویایی جامعه می شود و فرهنگ غنی اسلامی راهنمای خوبی برای ما در این خصوص می باشد چنان که رعایت دستورات و توصیه های موجود در آن می تواند نویدبخش خانواده ای سالم و متعالی و انسان هایی رشد یافته و مومن باشد که شکوفایی و اعتلای جامعه اسلامی را تضمین می کند.

قرآن کریم

نهج البلاغه

آخوند سکینه ، اخلاقی نرجس و پورمحمدی راضیه / واکاوی شاخص های اخلاقی خانواده متعالی در بهبود سبک زندگی
از منظر قرآن کریم/بی/نا/بی جا/۱۳۹۰

اسحاقی حسین / سلوک علوی / تهران /بوستان کتاب/۱۳۸۱

احمدی حسن / استراتژی و مهارت های تصمیم گیری درست/تهران/جوانان / ۱۳۹۵

امیرحسینی زهرا / / اصول و شیوه های مؤثر در ارتباط والدین و فرزندان /اصفهان/بی/نا/۱۳۸۷

جاکوما ریتسولاتی و کورادو و زینیگالیا / آینه ها در مغز: چگونه ذهن ما در اعمال، هیجانات و عواطف دیگران شریک
می شود؟ تهران / نشر مرکز/بی تا

رابینز آنتونی / مدیریت احساسات/تهران/شابک/۱۳۹۲

رحمانی جبار /الگوهای بنیادین تعامل در خانواده/مشهد/بی/نا/۱۳۷۱

رفسنجانی مقدم مصطفی، علمی سولا محمدرضاومحمدیان علی / الگوها و معیارهای تربیتی تشکیل و استمرار خانواده
متعالی /اصفهان/بی/نا/۱۳۹۵

سلطانی منوچهر / مربی گری در مدیریت /تهران/بی/نا/۱۳۷۹

شیخ الاسلامی جعفر ۲۲۲۲نکته در تربیت/تهران /اسلامی/۱۳۹۳

شیخ صدوق / عیون اخبارالرضا/تابان/تهران/۱۳۸۴/جلد ۲

شفیعی سروستانی ابراهیم / زن ،نظام سلطه و رسانه ها /بی/نا/بی جا/بی تا

صفایی حائری علی / اندیشه من /بی/نا/بی جا

صدری مازندرانی حسن /هنر همسر داری /قم/مشهور/۱۳۸۵

فیضی مجتبی /درآمدی بر سبک زندگی اسلامی /تهران / دانشگاه بین المللی مذاهب/بی تا

مهدوی کنی محمدسعید / دین و سبک زندگی / تهران دانشگاه امام صادق (ع) / چاپ دوم / ۱۳۸۸

موریس تیپو / تسلط بر احساسات نوشته / انتشارات زمان تغییر / تهران / ۱۳۹۶

مطهری مرتضی / مجموعه آثار / تهران / بی نا / بی تا / ج ۱۷

مکارم شیرازی / ناصر / تفسیر نمونه / تهران / بی نا / ج ۱۶

ابن شهر آشوب / المناقب / بی نا / بی تا / ج ۱

بخاری محمد / صحیح البخاری / بی نا / بی تا / بی جا

عاملی شیخ حرّ / وسائل الشیعة / تهران / دارالحدیث / ج ۱۵

طباطبایی محمدحسین / تفسیر المیزان / بی نا / بی تا / جلد ۳

طبرسی رضی الدین / مکارم الاخلاق / وسائل الشیعه ج ۲۰ / بی تا / بی نا / ۱۳۷۷

کاشفی کمال الدین / تفسیر روض الجنان و روح البیان، ج ۱۵ / تفسیر اثنی عشری، ج ۱ / تفسیر مواهب علیه / ج ۳ / ۱۳۸۰

کلینی / کافی / جلد ۲ و ۳ / تهران / بی نا / ۱۳۷۵

مجلسی محمد تقی / فقه الرضا / تهران / بی نا / ۱۳۸۰